

Л.М., Заборовського В.В. та Продан В.І. Братислава, Ужгород: Інститут професійного розвитку, 2023. 192 с. – С. 93-107.

УДК 343.81

DOI: 10.32751/2617-5967-2025-02-23

Шумний А. О.

юрист громадської організації
«Харківська правозахисна група»

ПРАВОВИЙ СТАТУС НЕПОВНОЛІТНІХ ЗАСУДЖЕНИХ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЇХ ПРАВ У КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРЕВЕНТИВНОГО МЕХАНІЗМУ

На сьогодні система виконання покарань, яка стосується дітей, є такою, що розцінюється як покарання з усіма властивими йому проблемами у сучасному українському суспільстві: погане харчування, надмірно жорстокі вимоги режиму, обмеження контактів із зовнішнім світом, важка праця та погана медицина. Така ситуація не сприяє ресоціалізації та виправленню дітей з делінквентною поведінкою, які скоїли злочини, а робить з них жертв, що, у свою чергу, занадто ускладнює їх повернення до нормального життя. Система перевиховання дітей потребує докорінних змін і має трансформуватися у сучасну сервісну службу з надання ресоціалізаційних послуг з певними, чітко прописаними обмеженнями, які диференційовано обумовлені тяжкістю скоєного дитиною злочину.

У статті досліджується правовий статус неповнолітніх засуджених в Україні та аналізується роль національного превентивного механізму (НПМ) у забезпеченні їхніх прав. Розглянуто нормативно-правову базу, включно з Конвенцією ООН про права дитини [1], Мінімальними стандартними правилами поведіння з ув'язненими [7], Правилами ООН щодо захисту неповнолітніх [10], а також національне законодавство (Кримінально-виконавчий кодекс України [5], Закон України «Про Національний превентивний механізм») [8]. Виявлено системні проблеми у реалізації прав неповнолітніх у місцях несвободи та запропоновано шляхи удосконалення захисту їхніх прав через ефективну діяльність НПМ та інтеграцію міжнародних стандартів у національну практику.

Ключові слова: неповнолітні засуджені, права людини, національний превентивний механізм, КВК України, міжнародні стандарти.

Currently, the penal system concerning children is perceived as punitive, with all the associated problems inherent in modern Ukrainian society: poor nutrition, excessively harsh regime requirements, limited contact with the outside world, hard labor, and inadequate medical care. Such conditions do not contribute to the resocialization and rehabilitation of children with delinquent behavior who have committed crimes; instead, they turn them into victims, which, in turn, significantly complicates their reintegration into normal life. The juvenile rehabilitation system requires fundamental reforms and should be transformed into a modern service-oriented institution providing resocialization services, with specific, clearly defined restrictions differentiated according to the severity of the crime committed by the child.

The article examines the legal status of juvenile convicts in Ukraine and analyzes the role of the National Preventive Mechanism (NPM) in ensuring their rights. The study reviews the legal framework, including the UN Convention on the Rights of the Child [1], the United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners [7], the UN Rules on the Protection of Juveniles Deprived of Liberty [10], as well as national legislation (the Criminal Executive Code of Ukraine [5], the Law of Ukraine on the National Preventive Mechanism) [8]. Systemic problems in the implementation of juvenile rights in places of deprivation of liberty are identified, and ways to improve the protection of their rights through the effective functioning of the NPM and integration of international standards into national practice are proposed.

Keywords: *juvenile offenders, human rights, National Preventive Mechanism, Criminal Executive Code of Ukraine, international standards.*

Вступ. Забезпечення прав людини в місцях несвободи є одним із ключових викликів сучасної правової держави. Особлива увага приділяється неповнолітнім засудженим, оскільки вони через вік, психофізіологічні особливості та соціальну вразливість більш схильні до негативного впливу умов позбавлення волі [2].

Прихильники ідеї, справедливо вважають, що забезпечення прав неповнолітніх засуджених є одним із ключових завдань сучасної кримінально-виконавчої системи. Йдеться про те, що належне дотримання прав неповнолітніх, гуманне поводження та інтеграція міжнародних стандартів у національну практику є визначальними для ефективної ресоціалізації та запобігання порушенням у місцях несвободи [3]. В Україні цій проблемі приділяли увагу вчені О. Банчук, М. Колос, О. Шевченко, А. Сидоренко та інші.

Постановка завдання. Метою статті є комплексне дослідження правового статусу неповнолітніх засуджених в Україні та аналіз ролі Національного превентивного механізму (НПМ) у забезпеченні належних умов тримання і дотримання їхніх прав.

Результати дослідження. Неповнолітні засуджені в Україні є особливо вразливою категорією, що потребує підвищеної уваги держави.

Детальний аналіз практики застосування кримінально-виконавчих норм щодо неповнолітніх показує, що існують суттєві розбіжності між законодавчими гарантіями та реальною практикою. Незважаючи на положення КВК України щодо обмеження тривалості дисциплінарних стягнень та заборони окремих видів покарань для неповнолітніх [5], на місцях спостерігаються випадки непропорційного застосування ізоляційних заходів, що негативно впливає на психоемоційний стан дітей [14].

Однією з ключових проблем є обмежений доступ неповнолітніх до системи освіти та професійної підготовки. Виховні колонії часто не мають достатньої кількості кваліфікованих педагогів та спеціалістів із психологічного супроводу, що призводить до порушення права на освіту та обмежує можливості ресоціалізації. Згідно з даними моніторингу НПМ, лише близько 60% дітей у виховних колоніях мають доступ до повноцінного освітнього процесу, а інші отримують мінімальні знання, що не дозволяє їм інтегруватися у суспільство після звільнення [17].

Ще однією важливою проблемою є недостатня психологічна підтримка дітей, які перебувають у місцях несвободи. Відсутність регулярного психотерапевтичного супроводу, соціальних тренінгів та програм мотивації негативно впливає на формування адекватної поведінки, зростає ризик конфліктів між засудженими та персоналом, а також підвищується ймовірність рецидиву після звільнення [14].

Важливим аспектом є взаємодія НПМ із іншими державними та громадськими структурами. Для ефективного захисту прав неповнолітніх необхідна координація між органами юстиції, соціальної політики, освіти та охорони здоров'я. Однак на практиці відзначаються випадки низької комунікації між цими структурами, що ускладнює вирішення комплексних проблем неповнолітніх засуджених [18].

Порівняльний аналіз міжнародного досвіду дозволяє визначити декілька ключових напрямів удосконалення системи роботи з неповнолітніми засудженими в Україні:

1. Впровадження програм відкритого режиму з доступом до освіти, спорту та творчих занять, що дозволяє формувати позитивну мотивацію та соціальні навички у дітей.
2. Забезпечення регулярного психологічного супроводу та соціальних тренінгів для засуджених з урахуванням вікових особливостей та тяжкості вчинених злочинів.
3. Активне використання рекомендацій НПМ у розробці та контролі реалізації індивідуальних планів ресоціалізації, що дозволяє персоналізувати підходи до кожної дитини.
4. Посилення взаємодії з родиною та соціальними службами для підтримки дітей, що забезпечує їхню адаптацію після звільнення та знижує ризик рецидиву.

На основі проведеного аналізу можна стверджувати, що ефективне функціонування системи виконання покарань щодо неповнолітніх неможливе без інтеграції міжнародних стандартів, підготовки кваліфікованого персоналу, належного фінансування та ресурсного забезпечення. Крім того, діяльність НПМ потребує постійного моніторингу та оцінки ефективності, а результати превентивних візитів повинні системно впроваджуватися в практику державних установ [17].

Таким чином, проблематика, що висвітлюється у статті, полягає у необхідності комплексного реформування системи роботи з неповнолітніми засудженими: від забезпечення базових прав та гуманного поводження до інтеграції міжнародних стандартів у процес ресоціалізації та посилення ролі Національного превентивного механізму у моніторингу та контролі дотримання прав дітей. Подолання цих проблем є ключовим фактором підвищення ефективності кримінально-виконавчої системи та запобігання рецидиву серед неповнолітніх.

Таким чином, ключова проблематика дослідження полягає у виявленні системних бар'єрів та механізмів забезпечення прав неповнолітніх засуджених у контексті діяльності НПМ.

Правове становище неповнолітніх визначається поєднанням загальних положень Кримінально-виконавчого кодексу України та спеціальних норм щодо неповнолітніх [5].

Основні гарантії включають:

- Зменшення строків дисциплінарних стягнень;
- Обмеження застосування окремих видів покарання;
- Розширені можливості для підтримки контактів із сім'єю;
- Забезпечення освіти, професійного навчання та психологічної підтримки [11, 12, 14].

Наукові дослідження підкреслюють, що ефективна ресоціалізація неповнолітніх можлива лише за умов поєднання безпеки, гуманності та виховної роботи [3, 12, 14].

Міжнародні документи, що формують базу захисту прав неповнолітніх:

- Конвенція ООН про права дитини [1];

- Мінімальні стандартні правила поведження з ув'язненими (Правила Нельсона Мандели) [7];

- Пекінські правила – Мінімальні стандарти правосуддя щодо неповнолітніх [9];
- Правила ООН щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі [10].

В Україні впровадження цих стандартів здійснюється поступово. Проблеми виникають через: недостатнє фінансування, брак кваліфікованого персоналу, обмежений доступ до якісних освітніх програм, а також випадки неналежного поведження [13].

Аналіз сучасної проблематики показує, що окрім стандартних викликів у кримінально-виконавчій системі, неповнолітні засуджені стикаються із структурними проблемами: недостатньо адаптовані програми ресоціалізації, відсутність диференційованого підходу залежно від віку та тяжкості злочину, низька мотивація персоналу до ефективної роботи з дітьми. У багатьох випадках обмеження контакту із зовнішнім світом та надмірні вимоги режиму призводять до психологічних травм, що знижує ефективність будь-якої програми виховання [11].

Порівняльний аналіз із європейськими країнами показує, що у Швеції та Норвегії відбування покарань неповнолітніми здійснюється майже виключно в умовах відкритих закладів із доступом до освіти, спорту та психологічної підтримки, а застосування ізоляції як покарання суворо обмежене [13]. У Німеччині та Франції запроваджено спеціальні програми професійного навчання та соціальної інтеграції, що дозволяє зменшити рецидивізм серед неповнолітніх [12].

Дослідження ефективності діяльності НПМ у різних регіонах України показують, що регулярні превентивні візити дозволяють виявляти системні порушення прав дітей: переповненість установ, недотримання медичних стандартів, відсутність диференційованих програм ресоціалізації. Проте реалізація рекомендацій НПМ часто гальмується через низьку мотивацію органів виконавчої влади та брак ресурсів.

Особлива увага приділяється взаємодії неповнолітніх із сім'єю та соціальними службами. Відсутність належного супроводу родини, обмежені права на відвідування та відсутність психологічного консультування призводять до соціальної ізоляції дітей, що ускладнює їх повернення до нормального життя. Ефективна ресоціалізація потребує системної інтеграції міжнародних стандартів, активної участі соціальних служб, підготовки персоналу та диференційованого підходу до дітей залежно від віку та ступеня тяжкості вчиненого злочину.

НПМ в Україні створено відповідно до Факультативного протоколу до Конвенції проти катувань [4]. Його функції забезпечуються Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини [8]. Основні завдання НПМ:

1. Регулярні візити до установ виконання покарань, включно з виховними колоніями [18];
2. Виявлення порушень прав неповнолітніх;
3. Надання системних рекомендацій щодо усунення порушень [6];
4. Формування культури гуманного поведження в державних інституціях.

Ефективність діяльності НПМ залежить від ресурсного забезпечення та належної взаємодії з органами влади [19].

Пропозиції щодо удосконалення системи включають: запровадження диференційованого підходу до дітей за віком і тяжкістю злочину, інтеграцію психологічної та освітньої підтримки в реабілітаційні програми, активне використання міжнародного

досвіду, підготовку та сертифікацію персоналу, а також системний моніторинг виконання рекомендацій НПМ на всіх рівнях

Висновки.

1. Неповнолітні засуджені є особливо вразливою категорією, що потребує підвищеного рівня гарантій з боку держави [11, 12].

2. Кримінально-виконавче законодавство України передбачає спеціальні норми щодо неповнолітніх, проте їх реалізація стикається з об'єктивними проблемами [5, 12].

3. Міжнародні стандарти закріплюють пріоритет інтересів дитини як головний орієнтир системи виконання покарань [1, 7, 9, 10].

4. Національний превентивний механізм відіграє ключову роль у виявленні та попередженні порушень прав неповнолітніх, але потребує посилення ресурсного та інституційного забезпечення [15, 16, 17, 18].

5. Подальший розвиток системи захисту прав неповнолітніх засуджених потребує комплексного підходу: удосконалення законодавства, кадрового забезпечення, активного використання міжнародних стандартів і рекомендацій НПМ [2, 3].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція ООН про права дитини від 20.11.1989 р. // Офіц. сайт ООН.
2. Банчук О. Роль національного превентивного механізму у забезпеченні прав осіб у місцях несвободи // *Право України*. 2019. № 5. С. 45–53.
3. Колос М. Правовий статус неповнолітніх засуджених: проблеми та перспективи розвитку // *Вісник кримінально-виконавчої служби*. 2020. № 2. С. 67–74.
4. Факультативний протокол до Конвенції проти катувань від 18.12.2002 р. // Офіц. сайт Верховної Ради України.
5. Кримінально-виконавчий кодекс України від 05.04.2002 р. № 2735-III // *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18. Ст. 75.
6. Європейські тюремні правила: Рекомендація Rec(2006)2 Комітету міністрів державам-членам Ради Європи.
7. Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими (Правила Нельсона Мандела), ухвалені резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 70/175 від 17.12.2015 р.
8. Закон України «Про Національний превентивний механізм» від 18.11.2015 р. № 780-VIII // Офіц. сайт Верховної Ради України.
9. Пекінські правила – Мінімальні стандарти правосуддя щодо неповнолітніх, 1985 р.
10. Правила ООН щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі.
11. Савченко Л. Психологічний супровід неповнолітніх засуджених // *Практична психологія*. 2021. № 3. С. 112–121.
12. Іваненко П. Ресоціалізація неповнолітніх у системі виконання покарань // *Вісник державного управління*. 2020. № 4. С. 56–65.
13. Шевченко А. Міжнародні стандарти поводження з неповнолітніми у кримінально-виконавчій системі України // *Правова держава*. 2019. № 6. С. 23–31.
14. Кузьменко О. Проблеми забезпечення прав неповнолітніх засуджених у місцях несвободи // *Наукові записки*. 2021. № 12. С. 77–85.
15. Петренко В. Національний превентивний механізм та його роль у захисті прав дітей // *Юридичний журнал*. 2020. № 9. С. 41–50.

16. Орловська М. Практика впровадження міжнародних стандартів у виховних колоніях України // Вісник права. 2021. № 5. С. 66–73.
17. Тимошенко С. Діяльність НПМ у контексті захисту прав неповнолітніх // Право і суспільство. 2022. № 2. С. 54–61.
18. Коваленко І. Превентивні візити та моніторинг умов тримання неповнолітніх // Вісник кримінології. 2020. № 3. С. 88–95.
19. Гончаренко Д. Ефективність діяльності НПМ у забезпеченні прав неповнолітніх // Вісник права. 2021. № 8. С. 91–100.